

FERENCZI SZILÁRD

A TÖMEGES MOZGÓKÉPFOGYASZTÁS KEZDETEI ERDÉLYBEN

**...a tordai hentes a
borbélynál, a kedélyes
betörő, egy perc késés,
masszírozás a kövérség
ellen, csók az alagút
alatt, egy női szépség
a kulcslyukon át,
egy 72 éves fiatal
ballett-táncosnő...**

A tömegkultúrának számos és szerteágazó kultúraszociológiai értelmezése született, viszont a közérthetőség jegyében jobbnak látom nem elmerülni bennük. A felvezetés felvezetéséül annyit azonban szükséges röviden vázolni, hogy Gyáni Gábor megfigyelését pontosnak tekintem, amikor Vörös Károly társadalomtörténész elméletét¹ félretolva olyformán húz választóvonalat a vidéki-paraszti és nagyvárosi (tágítva: urbánus) tömegkultúra közé, hogy az utóbbit kizárólag a passzív befogadók, tehát a fogyasztók gyakorlataként határozza meg, szemben előbbivel, amely aktív, spontán és újratermelődő.² Ezzel összefüggésben ide érdemes hívni még a szabadidő mint hétköznapi tényező kialakulását történeti-szociológiai megközelítésben. A tradicionális, paraszti társadalom időfelfogását és annak korszakos módosulásait külön nem levezetve, a városi társadalmak időhasználatát illetően megfigyelhető, hogy az ipari forradalom hatására a városi munkavállalók időfelfogásában – hosszú folyamat eredményeként – jelentős változás következett be, ugyanis a munkával és a nem munkával töltött idő, valamint ezek helyszínei fokozatosan és mind élesebben elváltak egymástól. Továbbá az időt az ipari szervezőelv alapján egyre inkább pénzben mérték, a szabadidő pedig hovatovább a munkán nyert időt jelentette, amelyet eredetileg a fizikai regenerálásra szánt időként értelmeztek, így szellemi és anyagi értéket egyaránt hordozott,³ ami napjainkban is érvényes.

Visszatérve ezen a ponton Gyáni Gábor megállapításához, azt is látni kell, hogy a gyors urbanizáció a spontán kultúrateremtés számára nem engedélyezett elegendő teret, így ez a feladat a piaci mechanizmus intézményeire hárult, ahol a széles tömegekhez szóló kultúra előállítása vállalkozássá vált – a materiális javak tömegtermeléséhez hasonlóan. Immár a kulturális termékek java részét portéka gyanánt ellenérték fejében forgalmazták, vásárolták, bocsátották áruba. „A tömegkultúra a piaci előállítás, az áruként való terjesztés és a vásárlói természetű fogyasztás tárgyi feltételei között jött létre, és ekként hasznosult” – állapítja meg a történész.⁴

Ebben az értelmezési keretben tekintjük át alább a vándormozisok megjelenését és a kultúrafogyasztási gyakorlat tömegszintű terjesztésében rövid ideig betöltött szerepüket a 20. század eleji Kelet-Magyarország területén (amelyet jó 100 éve gyűjtőcímkével Erdélynek nevezünk). A kutatás során használtam az Arcanum Adatbázis, a Hungaricana.hu, a Digiteka.ro és más (osztrák, német) online digitalizált sajtógyűjtemények keresőjét, több másik gyűjtőoldal böngészőjét is az így megtalált szövegeket. A munkát nem jellemzi a teljességre törekvés, levéltári kutatást a kérdéskörben nem folytattam, a szöveg forrásai java részét a digitalizált sajtó, kisebb részét a könyvtári szálás anyag és mások kutatási eredményei, továbbá a vándormozisok és a korai filmvetítések online nem eléggé gazdagon hozzáférhető szakirodalmi szolgáltatta. Mivel a dualizmus kori Magyarország területéről egyelőre nem áll rendelkezésre az összes földrajzi régió minden sajtótermékének elektronikus másolata, a vándormozisok útvonalán a megállókát sem sikerült maradéktalanul beazonosítani, de nem is ez volt a cél, hanem elsősorban az Erdélyben megforduló vándormozisok, valamint a tömegkultúrális termékekben részesülő kistérségek leltározása, és a források alapján megállapítható befogadói attitűd.

A 19. század végén a kép mutatványi értéke már több évszázados hagyományral rendelkezett, a szokásos hetivásárokon, pünkösdi búcsúkon, majáliskor, majd az állandósult vurstlikban, vidámparkokban vagy vigalmi negyedekben váltak idővel megbízható műorrá az új és egyre újabb típusú látványossági szenzációk, amelyeket különféle történetmesélési formákkal egyesítettek. A képnézegetéssel a szórakoztatás mellett nyilván az illúziók birodalmába is beléphettek általuk a kor fogyasztói, a minden lehetőségek kéznyújtásnyira közeli, pár percig szinte valóságos világába. A Pesten és Budán járt képmutatványosokról Kolta Magdolna írt *Képmutatók* címmel remek tanulmányt a *Budapesti Negyed* 1997-es első lapszámába⁵ (2003-ban pedig könyvet⁶) – innen áttekinthetőek az előzmények, bemelegítésül a mozgóképi mutatványosok megjelenéséhez.

A képekkel való mutatványozás a bänkelsängerrel, azaz balladistával kezdődött a 17. századtól, majd következett a laterna magica, azaz a bűvös lámpa, mai szóval: a diavetítő, amelyet borzongató phantasmagoriák, luftbildek – tehát levegőképek – és ködképek vetítésére használták. A laterna magica szülte a plasticonnak és scioptikonnak nevezett látványosságokat, s a fényképezőgép egyenes őseként ismert camera obscura mutatványi felhasználása vezetett el az okuloszkóp paviloni látványosságához. Ez már a 19. század, ekkor a fentiek mellett megjelent és terjedni kezdett az „optikai” képek divatja: a panoráma – hatalmas, 8 tonnás vászonkép, 2000 m² –, amelyet rotondában rendeztek be (pl. Feszty-körkép) és kisebb változata, a kozmoráma vagy szobapanoráma, ami egy doboz volt, benne több kis méretű kép 1,2 m magasan és 6 m hosszú félkörben, a képeket pedig lencsén át lehetett nézni. A fotográfia mint új technikai-művészeti ágazat, annak

is a mutatványozásra kifejlesztett iparágazata alkotta meg a sztereónézőt, a kis térhatású képekkel teli „képeskönyvet”, melyet otthonában lapozgathatott a polgár. Amikor viszont már a sztereónézőkhöz is hozzászokott a vizualitást igénylő ember, akkor érkezett a mozgókép, amilyent Budapesten először a millennium évében, 1896. április 29-én a Robert William Paul által készített Animatográf közvetítésében láthatott a magyar közönség, előbb a Váci utca egyik épületének falán, majd Somossy Károly Nagymező utcai mulatójában. Ugyanazon év május 10-étől pedig a Lumière fivérek megbízottja, bizonyos Eugène Dupont a Royal-szállóban vetített rövidkeket,⁷ a műsoron Pesten felvett jelenet, a millenniumi felvonulás, szórakozó-italozó tömegek, robogó vasúti szerelvény szerepelt. A szállodában egész nyáron tartottak vetítéseket, a műsor pedig egyre színesebbé vált, és rövidesen állandó mozi létrehozásával próbálkoztak páran a magyar fővárosban, előbb mulatókban, sörözőkben, majd kávéházakban, végül Ungerleider Mór és Neumann József a Velence kávéházban állandósított egy „mozgósínházat” a századfordulón. A „mozi” ebből a hosszú és nehézkes szóból született, Heltai Jenő használta először a *Dal a moziról* című kupléban (bemutató: Vígszínház, 1907. június 1.). Eladdig a nemzetközi szóhasználattal éltek Magyarországon is.

Némely, eleve mutatványos vállalkozást működtető iparos rögtön üzleti lehetőséget látott a filmben, és gyorsan felállítható pavilonok segítségével elkezdtek a mozgóképet piacósítani, így közel vitték a kor emberéhez, minél több településre, amivel pedig növelték a film iránti fogékonyságot, hovatovább így tették a film szerelmeseivé elsősorban a polgári tömegkultúrában eladdig éppen csak vagy egyáltalán nem részesülő városi kiskeresetűek népes táborát, amely ekkortájt még egyfajta kultúranélküliségben élt.⁸ A vándormozis mutatványozók tündöklően induló korszaka viszont Európában rövid életű volt – rögtön azután kezdődött, hogy a Lumière fivérek 1895-ben bemutatták találmányuk első mintaperceit az ámuló nagyközönségnek, illetve azt követően ért véget, hogy a nagyobb európai városokban seregnyi állandó mozgósínház nyílt, és lett belőlük a vizuális tömegkultúra olcsó fogyasztóhelye –, tehát úgy 1895-től az 1910-es évek elejéig tartott. A vándormozisok a mozgóképkultúra tömegesedésének és általában vett fejlődéstörténetének a legelején töltöttek be tehát rendkívül fontos szerepet, egyes kutatók szerint a filmipar megjelenéséhez és gyors felfutásához is jelentősen hozzájárultak.⁹ Az általuk használt pár perces filmfelvételek mutatványos vetítésének röpke korszaka után következett az átmeneti filmek korszaka (1907–1913),¹⁰ ezzel összefüggésben és egy időben pedig megjelentek az állandó mozik Erdélyben is.

Az új látványosság a 19. század végén és a 20. elején lassan hódított, ezért a mozgóképek mellett a mozdulatlan képekkel mutatványozók is tovább működhettek, végül aztán pár éven belül eltűntek. Kolozsváron a Szentegyház utca 1/a (később 3) szám alatt működött még 1904-ben is egy Világpanoráma, ami kozmoráma lehetett, műsorán városok, szentföldi helyszínek vagy távoli földrészek képeivel, avagy megörökített uralkodókkal különféle helyzetekben, valamint csaták és háborúk felvételeivel, továbbá műalkotásokat bemutató képsorozatokkal (pl. híres mesterek szobrai). A vállalkozás hirdetéseit 1900 és 1904 között szinte mindenik *Magyar Polgár* és *Ujság* lapszám lehozta, 1903-tól a *Kolozsvári Friss Ujság*ban is hirdette magát, külön kiemelve a látványosság didaktikai előnyeit. Működtetője kilétéről nincs közelebbi adat, az viszont a korabeli sajtónak is feltűnt, hogy Megyery Dezső színházigazgató ihletetlen műsor-összeállításai miatt a színházlátogatók a „magas” kultúrával szemben a viszonylagos újdonságnak

számító, látványosabb, könnyedebb Világpanomárát választották (vagy néha akár a Mátyás-szobor nézegetését is).¹¹ A Világpanoráma helyiségében mutoscope-ot¹² is néhanapján beüzemelve mozgóképeket vetítettek. Elhelyeztek a helyszínen egy perselyt is a Vakok Intézete számára,¹³ ami pompás büntudati ösztönzőként működött: a világ szépségeiben gyönyörködők nem tehettek másként, mint távozáskor hagyni valamit a hasonló élményben soha nem részesülőeknek. Ekkortájt Brassóban Belosevic Mária rendezett be még Világpanorámát a Hosszú utca 1. szám alatt, és csinos szövegű reklámmal hirdette magát 1903 tavaszán: „A Világ-Panoráma hetenként nemcsak hazánk legszebb vidékeit mutatja be, hanem távoli országok legérdekesebb vidékeit is. A kitűnően kidolgozott üvegsztereók gyöngéd színezetükkel oly gyönyörű és tökéletes látványosságokat mutatnak, amilyent a művész ecsetje soha utol nem érhet. Ezen műintézet bizonyára a legmesszebb menő érdeklődést fogja előidézni a lakosság minden rétegében, miután sok ezer ember utazhat itt minden héten, és igen nagy élvezetet szerezhet magának mindenki. [...] Csendesen és zavartalanul ül mindenki egy széken, amidőn az üvegeképek változandó látványossága tova vonul előttünk, nagyon érdekes és tanulságos órák, melyeket minden embernek meg kell szereznie.”¹⁴

Ekkor már a mozgóképpel mutatványozók kirajzottak, és a 20. század első évtizedében Európát (és a többi világrészt is¹⁵) számos vándormozis vállalkozó szelte keresztül-kasul.¹⁶ A filmvetítés céljával felállított sátrak és pavilonok jelenléte az 1896-os évet követően vált egyre gyakoribbá, homlokzatukon a Cinematoskop, Bioskop, Projektograph, Kinematograph¹⁷ vagy ezekhez hasonló felirat vonzotta a városok tágabb terein kialakított vásárok vagy az állandó vidámparkok látogatóinak figyelmét, egyszerű festéssel vagy színes körtékből való kialakítással. Ezek a cirkuszmozik kezdetben apró fabódék voltak egyszerű padokkal, majd 1902-től változtak akár 600-700 vagy több férőhelyes hatalmas vászonsátrakká.¹⁸ A mutatványosok ponyvás szekereken zötyögtették a vásznakat, a rudakat, a vetítőt, a fény- és hangfelszerelést, valamint a filmszalagokat városok és nagyközségek között, egyesek az államhatárokon is át- és átjártak. Sokan saját áramfejlesztőt is utaztattak. Méterárban vásárolták a filmeket, és hosszú időközönként frissítették a műsort, a régebben beszerzett filmeket is újra és újra levetítették. Ahogy Füzi Izabella is megjegyzi: „a méterárban megvásárolt, akár több száz tételre (rövid terjedelmű filmre) terjedő filmkínálattal rendelkező mozisok a közönséget cserélték, nem a filmeket.”¹⁹

Ha kezdetben javarészt tömegrendezvények alkalmával bontottak sátrat, ahol adva volt a szórakozni érkezett közönség, később pusztá önmaguk vonzerejében bízva, általában kétheti vagy egyhavi időre állapotok meg a városok valamely központi vagy félreeső részében – de akár többre is, ha az üzlet virágzott. A mozikaraván megérkezését (Szolnokra) Berta Ferenc hangulatos reprodukcióján keresztül javasolom átérezni, hozzávetőlegesen: „A mozinak már az állomásról – a mai indóházról – való bevonulása is felkeltette a város figyelmét és kíváncsiságát. Elöl két bivaly és két ökör egy irlgalmatlan nagy, ötméteres kéményű gőzgépet húzott. Utána két, szénnel megrakott szekér csikorgott. A szekerek után stráfkocsik következtek. Az egyikken ponyvák, sátorkötelek porosodtak, a másikon alácsuklós lábú lócák voltak sorba rakva, mindenféle vasszerkezetekkel együtt. Csak a Csirkepiacon állt meg a menet, s megkezdődött a sátorverés. Alig telt el néhány kurta óra, már ott állt a négyszögletes sátor a tér közepén. Akkor melléje húzták a gépet, drótokat húzigtáltak ki, villanykörtéket csavargattak. Vászonra festett, rikító képeket raktak mind a két bejárat fölé, és ezzel minden kész volt a mozgókép bemutatására.”²⁰

A helyszínen összeácsolták tehát a ponyvasátrát, a helyre és az előadási jogra a rendőrfőkapitányságtól engedélyt váltottak. Eleinte erre nem volt szükség, viszont akkortól már igen, amikor az egyre gyakrabban és mind nagyobb számban összeverődő tömeg zavaróan hatott a városvezetésre. A több egyperces filmből átlagban 15-20 perces műsort állítottak össze, amit a sajtóban hirdettek, és kikiáltókat, illetve plakátokat használva reklámoztak, majd a sátor megteltekor, apró szünetek beiktatásával levetítették azokat a szájítatva ámuló nagyérdeműnek. A műsor elsötétített nézőtéren ülő- vagy állóhelyről volt követhető, rendszerint a vászon mögött kattogott és zúgott a mozigépész által kezelt vetítógép, a különféle filmes jelenetekhez egy vagy több zenész szolgáltatott hangos aláfestést, esetleg egy gramofon recsegésére vagy éppen zene nélkül villódzott a vászon.

Hogy mit láthatott és esetlegesen érezhetett a korabeli néző, ahhoz Tom Gunningot idézem: „az attrakció mozija közvetlenül ragadja meg a nézők figyelmét, vizuális kíváncsiságra ingerel, és izgalmas látványosságon keresztül szerez örömet – egyedülálló eseményen keresztül, ami legyen bár fiktív vagy dokumentációs, és önmagában érdeklődésre tarthat számot. A bemutatásra kerülő látvány lehet filmszerű is, [...] vagy trükkfilm, ahol a filmes manipuláció (lassítás, visszajátszás, átváltozós trükk, többszörös expozíció) adja a film újdonságát. A fikciós helyzetek gyakran gegekre, vaudeville-számokra vagy döbbenetes, illetve érdekes esetek (kivégzések, napi események) újrajátszására korlátozódnak. A közönség közvetlen megszólítása, mely során az attrakciót a néző számára showman kínálja fel, alapvető a filmkészítés ezen megközelítésében. A színházi bemutató dominál a narratív beleélés felett, hangsúlyozva a sokk vagy meglepetés közvetlen hatását a történet kibontakozásával vagy az elbeszélői világ teremtésével szemben.”²¹ A showman ez esetben maga a vándormozis, aki fellejtette a látványosságot, magyarázta, és akár befolyásolhatta is az értelmezést, új jelentést kölcsönözve átmenetileg a rövid jelenetek.

A vándormozizás orbitálisan nagy üzlet volt, ezt a sátrak alapterületének változása is jelzi. Míg 1900-ban még 96 m² volt az átlagos méret, 1910-ben már 332 m²-es sátor is előfordult Európában. A német piacon a filmek 78%-a nem német produkció volt, ennek is 38%-át a francia Pathé cég szolgáltatta.²² Előbb a városokban, utólag a kisebb településeken szűnt meg az egymást váltó vándormozis késő tavasz, nyár kora őszi dényi kultúrakínálata. Télen költséges és veszélyes lett volna fűteni a gyúlékony mozisátrát, viszont kivételek előfordultak, egyes vándormozisok ugyanis hűtött-fűtött sátrát tudtak működtetni, a tél lévén az egyik legjobban jövedelmező évszak, ha a vállalkozónak futotta ilyen extrákra. A vetítéshez kibérelhettek helyiségeket is. Így tettek a vállalkozók a lelegején, amikor még a bemutató vetítések a kuriózumkategóriába tartoztak.

Kolozsváron is sor került az első mozgóképvetítésekre, gramofonbemutatókkal összekapcsolva, 1896 végén és 1897 lelegején a városi Vigadóban.²³ Aradon is ugyanekkor vetített „élőképeket” egy bizonyos Josef Stiffler bécsi vállalkozó a Fehér Kereszt Szállodában, majd nyáron megismételte, ekkor 20 rövidfilm szerepelt a műsoron.²⁴ A friss találmány nem örvendett túlzottan nagy népszerűségnek még, így önmagában, viszont amikor egy színdarab keretében vetítettek rövideket, a közönség fogékonnyá vált. Egy bizonyos Stein Mór, akit a *Magyar Polgár* „budapesti kinematográfus”-ként azonosított be,²⁵ 1898-ban színre vitte *Mozgófényképek* című, apró filmes inzertekkel gazdagított színházi előadását a magyar fővárosban, és vele szerződött Janovics Jenő, aki a kolozsvári egyetem magyar irodalom és esztétika szakos doktori hallgatója volt, és csupán színészként állt akkor még a

Kolozsvári Nemzeti Színház alkalmazásában. Janovics elkészítette saját változatát a *Mozgófényképek* teljes sorozatának egyik jelenet-filmszkeccséből (a darab különben eredetileg német volt), és mérsékelt sikerrel mutatta be négy előadás során 1899 év elején.²⁶ Stein vagy Janovics változata elkerült Zilahra is 1899 márciusában.²⁷

Stein rövidesen Benkőre magyarosította a nevét, és Sepsiszentgyörgyön telepedett meg a jelek szerint, ott könyvkereskedő vállalkozást indíthatott. 1900-zal kezdődően innen kiindulva – ahol áprilisban tartotta meg humoros előadását „élőfényképekkel” – jutott el még azon év júniusában a távoli Nagyváradig.²⁸ Itt a Kereskedelmi Csarnok adott otthont az előadásnak, amelyet „az egész kontinensen egyedüli két villanygéppel működő élő színháték” gyanánt reklámoztak, maga a vetítés felülete „300 négyszög lábnyi” volt (kb. 35 m²), „3000 gyertya fényével megvilágítva”. Minden gépet Benkő egyedül kezelt. Roppant rövid ideig, egy évvel Benkő-Stein turnéja előtt Zlinszky András mozgókép-mutatványosnak felcsapott selmebányai kocsitulajdonos tett körutat Erdélyben és környékén. Műsorával megjárta 1897 márciusában Felsőbányát (ahol alacsony érdeklődés mellett vetített),²⁹ Zilahot (itt a Tigris Szállóban mutatványozott),³⁰ Aradot,³¹ és Sepsiszentgyörgyön is megfordult március végén.³² Áprilisban Budapesten kápráztatta el Edison találmányával a fővárosi sajtó képviselőit,³³ majd Kassán lépett fel. Amilyen hirtelen jött azonban, olyan hirtelen el is tűnt. Nagy valószínűséggel ő az a Zlinszky András, aki az 1899–1902-es második búr háborúban megsebesült.³⁴

Benkő-Stein vissza-visszatérve turnézott a következő években. 1903 októberében járt például Tordán³⁵, ahova a három évvel korábban Nagyváradon is vetített mozgófényképeit vitte, és Kolozsváron,³⁶ ahol a Vigadóban vetített, többek között táncoló hölgyről készült rövidet.

Vándormoziszerű, de társainál tartalmasabb műsorral turnézott a budapesti székhelyű Uránia Tudományos Színház a berlini Urania példájára. Természettudományi kísérleteket, ismertterjesztő műveket és mutatványokat egyaránt színpadra állított. A Színházat az Uránia Magyar Tudományos Egyesület Rt. alapította, és 1899-ben nyílt meg a fővárosban. Kezdetől fogva mozgóképekkel járta az országot, idővel vidéki osztályokat hozott létre, és tudósok által levezetett előadásait füzetben is megjelentette. Egyes előadásokat „egységcsomag” formában terjesztett, amelyek tartalmazták az előadások szövegét, az illusztrációs képsorozatokat vagy filmeket, vetítógépet, belépőjegyeket. A csomagot kölcsönzéssel juttatta el vidékre. Leginkább az 1906–1913 években virágzott a vállalkozás, azonban az 1913–14-es évadot veszteséggel zárta, és tudományosabb korszaka lejtmenetre került.³⁷ Az Uránia Kolozsváron 1901 elején járt, és visszatért 1903-ban, majd Nagy Udvari András, az Apolló mozi tulajdonosával szerződött, később az Uránia mozával.³⁸ Tordára 1902-ben Király Pál vállalkozó, az Urániával egy épületben működő Alhambra színház-mulató igazgatója hozta el a Tudományos Színház műsordarabjait. Később, 1907 tavaszán maga az Uránia látogatott el Tordára, színházi előadással és rövidfilmekkel.³⁹ Székelyudvarhelyre is eljutottak 1903 nyarán az Uránia előadásai,⁴⁰ és eljutottak Sepsiszentgyörgyre is 1905 elején.⁴¹

Egy magát A. Crause aláírással ajánló mutatványos⁴² 1905. március végén és április elején Kolozsváron, a Szentegyház utcában éppen a nem sokkal korábban felszámolt Világpanoráma termét bérelte. A vetített filmek között az orosz–japán háború és Szergej orosz nagyherceg felrobbantása is szerepelt. Viszonylag frissen tekinthető a műsor, ha figyelembe vesszük, hogy Szergej Alekszandrovics

Romanov orosz nagyherceggel a hintójára dobott bomba 1905. február 4-én végzett. A vállalkozás „bioskop”-ként volt hirdetve, mozgófényképek vetítésére és gramofonhangverseny előadásokra szakosodott.⁴³

A kolozsvári, de még az aradi, nagyváradai és szatmárnémeti közönség is tudta már, mi fán terem a bioskop, ugyanis A. Crause előtt pár évvel, 1902-től kezdve megjelent Erdélyben is egy hannoveri vándormozis, név szerint Georg Narten (így hirdette magát a német és román nyelvű sajtóban, a magyarban viszont Narten Györgyként), és sátrában, illetve később sátraiban bioskop-céger alatt mutatványozott.

Georg Heinrich Friedrich Gottlieb Narten⁴⁴ 1853. június 30-án született a hannoveri List negyedben, és szülővárosában szerzett mérnöki oklevelet. Mint építész-mérnök felügyelte 1897–99-ben a harburgi Elba-hidak egyike, az acél ívhíd építését, tagja volt a tartományi építészeti tanácsnak, és különféle építkezések vezetőjeként tevékenykedett. A St. Louis-i világiállításról ezüstéremmel tért haza 1904-ben, később vízvezetési, majd folyószabályozási felügyelő lett. Vándorlásai előtt és azok kezdetén hídépítéseket felügyelt, vándorlásai idején, 1903-ban áthelyezték Szczecinbe (Pomeránia, Lengyelország), az Odera folyón elvégzendő építkezésekhez, 1910-től titkos tanácsos, 1916-tól kormánytanácsosi rangban vezető építőmérnök, abban az évben áthelyezték az Odera folyószabályozási igazgatóságra Boroszlóba (Wrocław, Szilézia), itt nyugdíjazták 1921-ben, és ugyanitt hunyt el 1933. március 30-án. Narten szórakoztatóipari létesítményt működtetett 1896 körül Arnstadtban (Hannovertól délre, 240 km), és ugyanannak keretében fényképészeti műtermet is fenntartott, azt megelőzően, hogy vándormozis életvitelbe kezdett. Arnstadtban már vetített filmet sátorban, onnan indult vándormozijával, valamint egy 12 lóerős lokomobillal (áramfejlesztő) felszerelve. Fokozatosan egyre keletebbre próbált szerencsét. 1897 és 1902 között a téli hónapokat Leobenben (Ausztia), Fiumében, Triesztben és Grazban töltötte, 1902-től megjelent a magyar nyelvterületen (első felbukkanása: Sopron, 1902. augusztus). Magyarország területén 1902 és 1909 között vándorolt, a telet rendszerint Budapesten töltötte, kora tavasszal elindult, késő ősszel visszatért, majd a karavánt eladta, és visszaigazolt mérnöknek.

A vállalkozáshoz 1909-ben mozigépészként alkalmazott Bertók József így emlékszik a Narten-szekérsorra: „a híres Narten vándormozis nagy újdonság és szenzáció volt, ponyvája alatt 40 férőhelyes nézőtérrel és saját áramfejlesztővel. A sátor hossza 40 méter volt, egész hosszában szabad és díszes széksorközzel. Külsejét »vonzóan« 300 színes égővel és 12 ívfényű lámpával díszítették. A gőzgép lendítőkerekét is három színes égő ékesítette, amelyek forgáskor növelték a látvány hatását. A vándormozis négy nagyon szép kocsival rendelkezett, melyekből kettőt a tulajdonos, egyet a személyzet használt, és a negyedikben volt elhelyezve a vetítógép.”⁴⁵ A karaván felszereléséhez tartozott egy Pathé márkájú felvevőgép is, amellyel a meglátogatott településeken filmezett valamelyik alkalmazott.⁴⁶

Narten Györgyöt első alkalommal a Tiszán túl 1903 áprilisában Aradon találjuk. Látványosságait a sajtóban hirdette, egy-két vetítés bevételét felajánlotta a Kossuth-szobor alapnak, és egyes értesülések szerint filmet is forgatott a helyszínen *Aradi látképek* címmel. A „forgatott”-at úgy kell érteni, hogy lefilmezte a város épített látványosságait, és a rövid „dokumentumfilmet” távozáskor mintegy búcsúfilmként vetítette a közönségnek. Arad után legközelebb Kolozsváron mutatványozott 1903. június elejétől, ahol a Hunyadi téren húzta fel „óriási kinematograph” sátrát, műsorán az igazi ínycséség egy 200 méteres – nagyjából

tehát 10 perces – bibliai történet, *Az elveszett fiú*. Rögtön ezután Nagyváradra érkezett 1903. június 21-én. Többrendbeli felbukkanását a városban és hirdetéseit, illetve a sajtóban róla szóló cikkeket Kupán Árpád sorjázta és elemezte *A mozi évszázada Nagyváradon* című 2007-es könyvében. Narten nagyváradai szereplését rendszerint pozitívan fogadta a helyi sajtó, kivéve a *Tiszántúl* konzervatív napilapot.

Feltehetően az 1904-es évben egy másik sátrat is beszerzett, amelyet (vagy inkább az addig használtat, megtartva magának az újat) ugyancsak „Narten” név alatt egy alvállalkozónak adta át, aki egy másik útvonalon, vagy esetleg ugyanazon, pár héttel az anyakaravánt megelőzve vagy azt követve járta sorra a városokat. Egyikük Tordán szórakoztatta a közönséget áprilisban, műsorán olyan címekkel, mint „az orosz–japán háború, Port Arthur bombázása, a tordai hentes a borbélynál, a kedélyes betörő, egy perc késés, masszírozás a kövérség ellen, csók az alagút alatt, egy női szépség a kulcslyukon át, egy 72 éves fiatal ballett-táncosnő, a New York kávéház égése Londonban”.⁴⁷ Augusztus végén Nagyváradra futott be újból, talán maga Narten is, számtalan fikciós egypercessel, melyek közül a vígjátékokat élvezték leginkább a nézők, és itt sor került arra is, ami a Narten-karaván védjegyévé kezdett ekkor válni: „A Narten-féle Bioscop vállalat tulajdonosa a Körös-korzón sétáló közönségről kinematográf felvételeket eszközölt, melyeket legközelebb, – mint értesültünk – a napi műsorba be fog mutatni” – írta a *Nagyvárad* napilap 1904. szeptember 15-én.⁴⁸

A búcsúvetítést követően Narten Szatmárnémetibe szekerezett, és moziatrát az Árpád utcai fapiacon állította fel szeptember 21-én. A műsört alkotó filmek a szatmári sajtó szerint „művészi kivitelűek, tiszták, tökéletesek s különbek”, mint az Uránia Mozgóképszínház nemrég távozott vándormozijáé. Szeptember 25-én az újonnan épített tűzoltótorony avatásakor az ünnepséget és a tűzoltógyakorlatot lefilmezte, majd este a 300 főre terített Deák téri díszlakomán, a torony erkélyén felállott honvédenekar kísérete mellett hatalmas vászonra vetítette műsorát és Meszlényi Gyula római katolikus püspök mellképét, amit a közönség megélt. Távozás előtt a szatmári önkéntes tűzoltó- és a mentőegyletnek 50-50 koronát adományozott, és október elején elhagyta a várost. Fazekas Lóránd szerint október 25-én visszatért Szatmárnémetibe, és levetítette a tűzoltóegylet ünnepi gyakorlatozását, melyet a toronyavatáskor filmezett.⁴⁹

Remekül érezte magát Erdélyben, és jövedelmező lehetett számára itt tartózkodni (vagy talán inkább az történhetett, hogy Magyarországon a Tiszáig túltelítette vált a piac), mindenesetre az 1905-ös év java részét itt töltötte. Narten feliratú sátrakat állítottak fel Kolozsváron (május vége) – itt filmezett is, a mű címe: *A kolozsvári Mátyás-tér látképe* –, majd Brassóban (június vége), Nagyszébenben (július vége), Marosvásárhelyen (szeptember) járt. A sajtóban Narten aláírásával reklámozták a karavánt, viszont korántsem biztos, hogy ő személyesen minden helyszínen megfordult. Nagyváradra 1906 szeptemberében érkezett egy Narten-sátor, és Nagynyedre októberben, ahol első este az áramfejlesztő működése és minden reklámfény kigyulladásá riadalmat okozott, félrehúzták a harangokat, és a Piac tere tüzet oltani szaladt össze a lakosság – ha hinni lehet az *Ellenzék* 1906. november 6-i rövidhírének. A következő évben felbukkant egy Narten-sátor ismét Szatmárnémetiben (1907. augusztus) és Nagyváradon (szeptember), de egy másik is Marosvásárhelyen (szeptember), amelynek igazgatója nő volt ugyan, de a sajtóban közzétett hirdetések alján Narten neve szerepelt.

Ha korábban azt írtam, hogy 1904–5-ben jól érezte magát Erdélyben, és itt még nem volt annyira telített a piac, 1906-tal kezdődően a Narten-sátrak kizzo-

rultak például Kolozsvárról és a Székelyföldről, s a partiumi városokat is egyre ritkábban látogatták. 1908-ban például egyetlen hír sincs arról, hogy a korábban célba vett kelet-magyarországi települések valamelyikén megfordult volna, 1909-ben viszont megérkezett a Bánságba. A karaván tavasszal gördült be Temesvárra, és itt valóban Nartenről van szó, ugyanis az aradi születésű Bertók Józsefet, későbbi román filmek operatőrét ő személyesen alkalmazta mozigépészeknek. Az év folyamán bejárták a bánsági és szerbiai nagyobb településeket, majd Narten hirtelen eladta vállalkozását és visszavonult.

Az *Erdővidék* hetilap jelentette 1904 júliusában, hogy Baróton egy bioskop-vállalkozó a Korona Szálló nagytermében mutatványozik csatajelenetekkel (ez akár Narten is lehetett).⁵⁰ Csíkszeredában 1906 nyarán a Czirják-féle mozgóképmutatványos bérelte a Vigadót és vetített drámai képeket, a *Csíki Lapok* szerint.⁵¹

Hasonlóan nagy és sokfelé megfordult vállalkozás volt a Lifka-féle mozikaraván. A kezdetben vándormúzeum- és panoptikum-tulajdonos, cseh származású Lifka család 8 kocsis hosszú különvonaton utaztatta mutatványait, köztük a Lifka testvérek, Sándor és Karl által Triesztben épített vándormozit. A múzeumot és a panoptikumot megözvegyült édesanyjuk, Ernesztin működtette. A 460 ülőhelyes vándormozival 1901-ben kezdődött turnéjuk, ám amikor 1904-ben egy nagyobb, 580 férőhelyes sátrat is megépítettek, a két testvér külön utakon indult el: Sándor ekkortól a magyar, Karl az osztrák területeken mutatványozott. Készült egy harmadik, a másik kettőnél jóval nagyobb, 900 ülőhelyes mozisátor is, amely mellé 15 fős személyzetet alkalmaztak. A vonattal mintegy 60 településen jártak 1901 és 1911 között az Osztrák–Magyar Monarchia területén.⁵² Az Erdélybe elkerült látványosságot Elektrobioskopként hirdették.

Megfordultak Kolozsváron is 1906 nyarán, a sátrat a Hunyadi téren állították fel (ekkor már készen állt a színház új épülete), ott pöfögött az áramfejlesztő is. Négy, egy-egy órás előadást tűztek ki minden napra, s ezeket Ernesztin ajánlotta a közönség figyelmébe.⁵³ Pár hónappal később az újonnan nyílt Apolló mozi hírnek tűnő, de fizetett hirdetésben Lifka-ellenreklámmal magasztalta önmagát: „Gyönyörű előadásával és változatos műsorával felülmúl minden kóbor, holmi Lifka-féle színházat, aki csak a külső reklámra ad, és belül a látogató vajmi keveset lát, nem úgy, mint a mi villamos színházunkban.”⁵⁴ Ennek ellenére a Lifka hívónév volt, Marosvásárhelyen 1909 végén a színháztermet bérelték ki 10 előadásra, és minden alkalommal teltháznak vetítettek – a sajtó szerint. Utána a Lifka Sándor vezette karaván Tordára érkezett, és a Vigadó nagytermébe rendezkedett be.⁵⁵

Míg a vándormozisok körbeszekereztek Erdélyt, a Bánságot és Partiumot, addig állandó mozik is nyíltak a nagyobb városokban: 1906-ban Nagyváradon a Korona, Kolozsváron az Apolló, Brassóban az Edison 1907-ben, Aradon az Uránia ugyancsak 1907-ben, Marosvásárhelyen 1907-ben kettő is működött, Szatmárnémetiben is legalább egy ekkor, viszont Temesvár első mozijának alapítása 1908-as keltezésű, Tordán 1911-ben rendeztek be hasonlót, Sepsiszentgyörgyön 1912-től vetítettek a városháza nagytermében, s az első állandósuló mozgósínházat Csíkszeredában is az 1912-es év hozta el, stb. A „kőmozik” mellett azonban még bukkantak fel időnként vándormozisok, például 1913-ban a roppant népszerű Misztrik L.-féle bioskop Nagyváradra érkezett, és közel egy egész hónapot maradt. Az 1000 férőhelyes sáttal és 16 lóerős áramfejlesztővel felszerelt, 50 fős zenekart foglalkoztató Misztrik vállalkozása tudta még ekkor vonzani nagy számban a mozgóképekhez immár hozzászokott vagy azokat egyenesen már megunt közönséget.⁵⁶

De hogyan is ne vonzotta volna, amikor a kor emberéből olyan heves érzelmeket tudott kiváltani a vásznon villódzó történet, mint amilyenről a *Szászváros* 1907. augusztusi 8-i lapszámában „Levelező Teofil” kanyarított tárcát, és amihez a példát gyaníthatóan az életből vette: „Érdekes a sok tarka-barka mozgó kép; tragédia, bohóság, aktuális felvételek, és gyors egymásutánban váltakoznak a képek egy zongora hangjainál. A sok nyárspolgár, főleg asszonynépség felette élvez. Ha tragikus jelenetek láthatók izgatottsággal, visszafojtott lélekzettel lesik a fejleményeket, néha egy-egy megjegyzéstől kísérvé. – Ah! Jaj! Szegény! Vége! Ott a kés! Szúr! Lő!...

A bohóságoknál van nevetés, hahota, meg ellenkező megjegyzés. A nézőtér sötét, alig látja az ember a szomszédját. Egy erős drámai jelenetnél, mikor egyik a másikat torkon ragadja, és fojtogatni kezdi, egy úr a nézőtéren felugrik, újra leül, ismét felugrik, majd leül, ismét felugrik, majd leül. Egy nő hangosan elkiáltja magát: – Segítség! Mentsék meg!

Erre az az úr ismét felugrik, és a színpad felé rohan, hogy megmentse az egyiket a másik karmai közül. Mire odaér, új kép tűnik elő, és a szegény fojtogatott már elaléltan ott fekszik, mellette térdepel a gyilkos. Az úr, a megmentő, a gyilkos felé sújt öklével, és a vásznon egy nagy repedést kap.”

■ JEGYZETEK

1. Vörös Károly: *A művelődés és a kulturális élet alakulása Budapesten (1873–1945)*. In: Horváth Miklós (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából XX*. Statisztikai Kiadó Vállalat, Bp., 1974. 97–107.
2. Gyáni Gábor: *A kultúra adásvétele*. Budapesti Negyed 1997. 2–3. sz. 6.
3. Faár Tamara: *A mozi a falusi társadalomban*. Első Század 2007. 1. sz. 48–49.
4. Gyáni Gábor: i. m. 6.
5. Kolta Magdolna: *Képmutatók Pest-Budán*. Budapesti Negyed 1997. 1. sz. 5–30.
6. Uó: *Képmutatók. A fotográfiai látás kultúrtörténete*. (A magyar fotográfia történetéből 29.). A Magyar Fotográfiai Múzeum kiadványa, Kecskemét, 2003.
7. Srdjan Knežević: *Filmvetítések Budapesten 1896 és 1900 között*. Filmkultúra 1995. 12. sz. 20–21. Ezzel szemernyit sem maradt el a fejlett világ többi kultúrközpontjától, például New Yorkban is 1896. április végén volt az első vetítés.
8. Hogy ugyanezt elérték volna az eliteknél is, az még vita tárgyát képezi a szakirodalomban, mindenestre, az állandó mozgósínházak megjelenése az elitek tömegkultúra-fogyasztásához minden kétséget kizáróan hozzájárult, ugyanis a mozik sötétjében élményt kereső elitek egyszerre osztozhattak benne az alacsonyabban művelt tömeggel, ami a kultúrafogyasztás demokratizmusát hozta el.
9. Calvin Pryluck: *The Itinerant Movie Show and the Development of the Movie Industry*. Journal of the University Film and Video Association. 1983. 4. 11–22.
10. Lásd Roberta Pearson: *Az átmeneti mozi*. In: Nowell-Smith, Geoffrey (szerk.): *Új Oxford Filmenciklopédia*. Glória, Bp., 2004. 23–42.
11. *Ahol nem járnak színházba*. Kolozsvári Friss Ujság 1903. 28. sz. 28. 1–2.
12. Egyszerűes mozgókép-nézegető, amelyben kézi tekeréssel sebesen pörgetett állóképek hozzák létre a rövidfilmet. Az amerikai Herman Casler és W. K. L. Dickson találmánya.
13. *A vakok intézetének*. Magyar Polgár 1901. 4. sz. 6.
14. *(Hirdetés)*. Brassói Lapok 1903. 73. sz. 8.
15. Az Egyesült Államokra vonatkozóan lásd Vanessa Toulmin: *The story of the fairground bioscope show and the showmen who operated them*. Film History 1994. 6. 219–237.
16. A vándormozi jelenségének kiterjedt szakirodalma van, a német nyelvű kutatásban wanderkino vagy zirkuskinematograph, a franciában cinéma forain, az olaszban ambulanti, az angolszászban itinerant/travelling movie show vagy fairground cinema stb. A mutatóanyagként hasznosított filmeket Tom Gunning cinema of attractions-ként (az attrakció mozija) azonosította (*The Cinema of Attraction: Early Film, Its Spectator and the Avant-Garde*. *Wide Angle* 1986. 3–4. 63–70.) A német vándormozisok és útvonalai leltárához lásd Ernst Kieninger: *Das klassische Wanderkino 1896–1914: Filmkommunikation auf dem Weg zur Institution am Beispiel Niederösterreich und Umland*. 1992. Mesteri dolgozat, Bécsi Egyetem, kézirat.
17. Szigorúan műszaki szempontból tekintve van ugyan különbség a Lumière fivérek által kifejlesztett kinematográf és a Skaldanowsky fivérek által ugyanakkor megalkotott bioszkóp között,

- viszont a korabeli szóhasználatban ezek rövidesen összecserélődtek, összekeveredtek. Szemantikai probléma: a szóhasználati forma nem feltétlenül felel meg a műszaki tartalomnak.
18. Az Európában működő vándormozik történetének áttekintéséhez lásd Joseph Garncarz: *The Fairground Cinema – A European Institution*. Martin Loiperdinger (ed.): *Travelling Cinema in Europe. Sources and Perspectives*. Stroemfeld Verlag, Frankfurt am Main, 2008. 79–91.
 19. Füzi Izabella: *Mozgóképek és mobilitás. Történeti katalógus*. Agora Alapítvány a Társadalomkutatásért, Szeged, 2022. 21.
 20. Berta Ferenc: *Kép–fénykép–mozgófénykép mutatóvány Szolnok városában 1852–1912*. In: Bagi Gábor et al. (szerk.): *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 17*. Szolnok, 2008. 322.
 21. Tom Gunning: *Az attrakció mozija. A korai film, nézője és az avant-garde*. In: Kovács András Bálint – Vajdovich Györgyi (szerk.): *A kortárs filmelmélet útjai*. Palatinus, Bp., 2004. 297–298.
 22. Joseph Garncarz: i. m. 79–91. Szerinte az osztrák vándormozik felfutása a római katolikus közönségnek köszönhető, a protestánsok sokáig nem voltak erre fogékonyak.
 23. *A Kinematograph és Graphophon*. Kolozsvár 1897. 2. sz. 2–3.
 24. Puskel Péter: *Moziláz Aradon*. In: Ferenczi Szilárd – Zágoni Bálint (szerk.): *A moziátortól a tévétoronnyig. Fejezetek a romániai magyar filmezés, televíziózás és moziás történetéből*. Iskola Alapítvány – Filmtett Egyesület, Kvár, 2021. 63.
 25. *Új darabok*. Magyar Polgár 1898. 225. sz. 8.
 26. Enyedi Delia: *„Itt először”*. *Mozgó fényképek a Farkas utcai színházban*. In: Ferenczi Szilárd – Zágoni Bálint (szerk.): i. m. 116–118.
 27. Z. Dobsa Etelka: *Egy korai felismerés*. *A Hét* 1976. 28. sz. 2.
 28. *Edison színház Nagyváradon*. Nagyvárad Napló 1900. 127. sz. 5; 8.
 29. *Phonograph és Kynematograph*. Felsőbányai Hírlap 1899. 6. sz.
 30. Z. Dobsa Etelka: i. m.
 31. Puskel Péter: i. m. 63.
 32. *Kinematográf*. Székely Nemzet 1899. 47. sz. 4.
 33. *Az optika csodái*. Budapesti Hírlap 1897. 118. sz. 9.
 34. *Búr parancsnok Fiumében*. Budapesti Hírlap 1902. 231. sz. 5.
 35. Sebestyén Kálmán: *A filmvetítések kezdete Tordán*. In: Ferenczi Szilárd – Zágoni Bálint (szerk.): i. m. 73–74.
 36. Kápolnási Zsolt: *A kolozsvári mozihálózat kiépülése (1896–1918)*. In: Ferenczi Szilárd – Zágoni Bálint (szerk.): i. m. 23.
 37. Kollega Tarsoly Zsolt (főszerk.): *Révai Új Lexikona*. Babits Kiadó, Szekszárd, 2006. 342–343.
 38. Kápolnási Zsolt: i. m. 22; 25; 28.
 39. Sebestyén Kálmán: i. m. 72; 74.
 40. Szabó Károly: *Székelyudvarhely mozi története*. In: Ferenczi Szilárd – Zágoni Bálint (szerk.): i. m. 88.
 41. József Álmos: *Filmvetítés Sepsiszentgyörgyön (1899–1944)*. In: Ferenczi Szilárd – Zágoni Bálint (szerk.): i. m. 78.
 42. Közlebbi nem deríthető ki róla pillanatnyilag, viszont a századfordulón járta az országot egy Krause Albin nevű hipnotizőr, aki hol németnek, hol amerikainak adta ki magát. Fellépett Nagyváradon és Kolozsváron is, mindkét városban összetűzésbe került a közvéleménnyel (Nagyváradon a városvezetés, Kolozsváron a sajtó tiltakozott ellene), a mutatóványai ugyanis nemigen sikerültek, és ízléstelennek érezte őket a közönség. 1900 végén úgy hírlett, egy német városban letartóztatták.
 43. *(Hirdetés)*. Ujság 1905. április 1. 4.
 44. Narten bolyongásaihoz magyar nyelvterületen lásd Ferenczi Szilárd: *Négykerekű kicsi mozi*. *Filmtett* 2022. december 30.
 45. *Uő*: Egy vándormozigépész útjai. Képzelt interjú Bertók József (1891–1972) operatőr emlékirata alapján. In: *Uő – Zágoni Bálint* (szerk.): i. m. 167.
 46. *Uo*. 168.
 47. *Bioskop a Szénatéren*. Aranyosvidék 1904. 14. sz.
 48. Kupán Árpád: *A mozi évszázada Nagyváradon*. Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlék hely Társaság – Királyhágómelléki Református Egyházkerület – Nagyvárad Római Katolikus Püspökség, Nagyvárad, 2007. 23–24.
 49. Fazekas Lóránd: *A szatmári tűzoltótorony száz éve*. *Honismeret* 2005. 6. sz. 33.
 50. *Látványossága...* Erdővidék 1904. 31. sz. 5.
 51. *Mozgófénykép*. Csíki Lapok 1906. 29. sz. 3.
 52. Füzi Izabella: i. m. 21–22.
 53. *(Hirdetés)*. Előre 1906. 7. sz. 4.
 54. *Villamos színházunk...* *Ellenzék* 1906. 207. sz. 4.
 55. *A Lifka Bioszkop Tordán*. Aranyosvidék 1910. 2. sz. 6.
 56. *Misztrik-féle Bioszkop*. Nagykároly és Vidéke 23. sz. 5.